

Kupa László

A szociológus Rézler Gyula és kálváriás nemzedéke

A magyar szociológia történetének megírása még várat magára. Készültek ugyan színvonalas tanulmányok, születtek értékes disszertációk, tanulmánykötetek, sőt monográfiák, de a *szintézis* igényével közzétett, célirányos munkát hiába keresnénk.¹ Egy ilyen összefoglalásban bizonyára bőven jut majd hely a 2001. október 27-én, 90. éves korában elhunyt, s előtte három évvel, 1998. május 4-én akadémikussá (külső taggá) választott Rézler Gyula munkásszociográfiai munkásságának is. Nem mintha Rézler elemzései mára a „kanonikus szövegek”² közé kerültek volna. Műveinek többsége több mint ötven esztendőn keresztül nem jelent meg. A fájó űrt, amelyet e hiány okozott, előbb egy 2005-ben, majd egy 2011-ben közzétett szövegválogatás enyhítette.³ (A százéves születési évforduló ünnepi megemlékezésre is alkalmat kínált.⁴) Az utóbbi kötet főleg olyan publikációkat tartalmaz, amelyek ma már jószerivel hozzáférhetetlenek. Ezáltal a Rézler-portré eddig kevésbé ismert vonásokkal gazdagodhatott. Jelen tanulmányunkban inkább ezekre az arcvonásokra összpontosítunk, és a 2005-ös kötetben már közzétett munkásszociográfiák felé vezető, majd az onnan tovább ágazó, már a tágasabb történelmi és társadalmi kitekintést nyújtó írásokra fókuszálunk. A szóban forgó publikációkat, ha nem is kizárólag, de elsősorban kordokumentumnak tekintjük, olyan 'tudósításoknak', amelyek a harmincas évektől az ötvenes évek elejéig egy-egy fontosabb hazai társadalmi, gazdasági, politikai jelenségről számolnak be, és egyúttal bepillantást engednek azokba a mentalitástörténeti változásokba, amelyek ezt a súlyos tragédiákkal terhelt két évtizedet jellemezték.

A hazai egyetemi ifjúság és a fiatal diplomások helyzete a 30-as években

Rézler Gyula Miskolcon született 1911. május 31-én.⁵ Születésének dátuma még akkor is rányomta volna ifjúságára a bélyegét, ha nem szerény anyagi lehetőségek között élő középosztályi, négygyerekes család tagjaként látta volna meg a napvilágot. Generációjának, – a 'kálváriás nemzedéknek'– élményvilágául pedig az jutott, hogy óvodáskorúként átélhette az első világháborút, gyerekként a világháború elvesztését és a 'forradalmak korát', kamaszfejjel pedig Trianont. Az ifjúkorhoz kötődő bethleni konszolidáció évei után megint nem a nyugodt alkotómunka és az individualitás szintjén is megragadható középosztályi jólét, hanem a válság perspektívátlan, nyomasztó évei következtek. Az ifjú Rézler számára pedig húsbavágó kérdés lett volna a stabil anyagi háttér megteremtése, mivel édesapjának tanári keresetből kellett a népes családot eltartania. Amikor tehát megkezdte tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, akkor az egyetemi ifjúság egy részét tömörítő és 1920-ban alakult Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) soraiban találjuk.

A szociális kérdések – mint pl. az igazságosabb vagyon- és jövedelemelosztás és különböző szociális jóléti intézmények kiépítése – iránt ekkor és később is a MEFHOSZ fogékony volt.⁶ De tudjuk, hogy a szociális feszültségek megmaradtak, sőt a 30-as években – amelyet Rézler a „válság korá”-nak nevezett – jelentősebbé is váltak.⁷ Ezek a feszültségek és a velük járó politikai következmények megjelentek az egyetemi hallgatók világában is. Az országos politikai eseményektől nem függetlenül került sor 1932-ben kommunista meggyőződésű egyetemi hallgatók több hullámban történő letartóztatására, amely mély megdöbbenést váltott ki Rézlerből is. Ennek az érzésének adott hangot, az általa szerkesztett *Magyar Egyetemi Híradóban* (a továbbiakban: *MEH*) 1933-ban napvilágot látott *Programot az ifjúságnak!* című írásában.⁸

Harminckét hallgató letartóztatását – főleg ilyen vádak alapján – már aligha lehetett azzal elintézni, hogy az csupán „néhány megtévedt ember dolga”.⁹ Éppen ez indította Rézler a történetek okainak feltárására, a mélyebb társadalmi összefüggések keresésére. Azzal az indoklással ugyan egyetértett, hogy az ifjúság „anyagi nivója” hallatlanul leromlott, és voltak közöttük olyanok is, akik a „nyomorúságig menő nélkülözésre” jutottak, de ezt a magyarázatot azért nem tartotta elégségesnek, mert a letartóztatott hallgatók világnézetének alakulásában a nélkülözés nem játszhatott döntő szerepet. Megállapítását arra alapozta, hogy a letartóztatottak szinte kivétel nélkül jómódú családból származtak. Rézler tehát máshol kereste az okokat. Elsőként az akkori élet felgyorsulását jelölte meg. Megnövekedett az egyetemi ifjúság aktivitása is, ami együtt járt az „állandó keresés”-sel és az így szerzett élményeknek a hatására formálódott az ifjúság világnézete is. Ennek a világnézetnek tehát az individualitás szintjén megragadható élmény-hátere volt, és ez utóbbihoz kapcsolódott a másik ok is, ti. az egyetemi ifjúság „magára hagyatottsága”. Rézler szerint ugyanis a „magyar intelligens ifjúság” nem kapott kiindulópontként szolgáló irányelveket, egyszóval programot, így az Én-kultusz többé-kevésbé általánossá vált. A világháború utáni politikai erők „pár nagy jelszótól” többre nem igen voltak képesek. Pedig külföldön az ifjúság politikai nevelésére nagy hangsúlyt fektettek, a fiatalságra támaszkodtak. A magyar egyetemi ifjúság tehát program és cél nélkül bolyongott, így ő is az egyetemi ifjúságot is megmozgatni képes „nemzeti program”-ot hiányolta. A felelős politikai és más közéleti szereplők részéről pedig olyan aktivitást, amely megoldja a magyar egyetemi ifjúság súlyos problémáit. Ha ez megtörténik, akkor nem fordulnak majd elő olyan szomorú esetek, mint az említett letartóztatások „és akkor joggal hivatkozhatnak majd az ifjúságra azok is, akik eddig semmit se tettek érte”.¹⁰

A korabeli hazai ifjúság helyzetével generációs aspektusból is foglalkozott. Szintén 1933-ból való a *MEH*-ben megjelenő, *Öregek és fiatalok* című írása, amelyben az 'örsékváltás' igénye fogalmazódik meg. Cikkében azt konstatálja, hogy „a mindenki által óhajtott nemzeti egység megvalósulásához nemhogy közelebb jutnánk, de egyre távolodunk”.¹¹ Ennek a távolodásnak szerinte két oka van: a szociális különbségek mentén leírható „osztálykülönbségek” és az 'öregek' és 'fiatalok' közötti generációs különbségek. Ez utóbbiak egyik, közvetlen oka maga a válság volt, közvetett okának pedig a világháború jelölhető meg. A közvetlen és a közvetett ok egymással összefüggött, mivel a világháborús vereszettség elsősorban a fiatalságot érintette, és így a generáció-váltás a gazdasági válságig nem mehetett végbe „a köz és magánéletben”, a gazdasági válság pedig nem segíthette elő ezeket az egyébként természetes folyamatokat. Európa más országaiban azonban a generációváltás megtörtént és „a liberalizmus doktrínáitól elvakított öregek

1 tudomány és társadalom

kénytelen-kelletlen” átadták a ’fiataloknak’ a hatalmat.¹² Rézler Németországot és Olaszországot említette, ahol „ma már tisztán és bizonyosodottan látják, hogy cammogó, nyugdíjra érett öregekkel és 50-60 éves, a hatalom megszerzésében kifáradt ’fiatalokkal’ sokkal csendesebb időkben se lehet győzelemre vinni egy nemzetet”.¹³ Ennek ellenére a magyar ifjúság csak ’könyöradományokat’, de legfőképpen ígéretet kapott. Az egyetemi ifjúság pedig kénytelen volt azt tapasztalni, hogy lassan megszűnt az egyetem autonómiája, és az egyetemi képzés színvonala – különösen a bölcsészeten – visszaesett a középiskolai oktatására és a tandíjak is magasak. Az ifjúságnak már a pusztta megélhetéséért kell küzdenie, és ha kell, harcolni fognak „az öregek ellen”.¹⁴

Nem lenne méltányos, ha a 22 éves fiatalember gondolatait mikroszkopikus részletességű kritikai vizsgálatnak vetnénk alá. Olyan szemmel kell néznünk ezeket az írásokat, amelyek számára maga a kortünet/láttelel, a leendő magyar értelmiség helyzetének szinte pillanatkép-szerű láttatása a fontos. Ennek a feladatnak Rézler írása pedig akkor is megfelelt, ha mi esetleg – főleg a történelmi következmények ismeretében – már máshová helyeznénk a hangsúlyokat.

Az egyetemi ifjúság és a fiatal diplomások helyzete a későbbiekben is foglalkoztatta Rézler. Egyik ilyen témájú írása 1934-ben jelent meg, *Veszélyben a diploma!* címmel, szintén a *MEH*-ben. Az aktualitását mára sem elvesztő cikkében Rézler az állástalan diplomásokról írt. Szerinte az állástalan diplomás felismerhette azt, hogy „a súlyos anyagi és szellemi befektetésekkel megszerzett diplomájának nem sok hasznát veszi, és ha nem akar éhen halni, az egyszerűbb és közönségesebb munkát se szabad megvetnie”.¹⁵ Hogy nem is vetették meg a hazai diplomások sem a ’közönséges munkát’, arra azt a példát említi, hogy egy nagy áruházban már három diplomás dolgozott, mint „csomagoló és útbaigazító”, és erről az áruházról az a hír járta, hogy további tíz diplomást fognak majd foglalkoztatni, hat évre. Rézler persze tisztában volt azzal, hogy egyénileg, aktuálisan és eseti jelleggel enyhítést jelenthetnek a problémákra ezek a megoldások, de társadalmi szinten aligha. Öröndetesnek tartja ugyan, hogy az állástalan diplomások „a hagyományok ellenére nem vetik meg az egyszerűbb munkát”, de azt a kérdést is felveti, hogy az ilyen jellegű munkák nem rontják-e le „a diplomások együttes érvényesülési lehetőségeit?”¹⁶ Nem könnyű tehát az ilyen szituációkban helyesen dönteni – fogalmazza meg írásának zárógondolatát –, hiszen az egyénnek (elemi) joga, hogy a saját létét biztosítsa, de „az egész diplomás osztály vagy csoport érdekeit is védelmünkbe kell venni”.¹⁷

Két évvel későbbi, 1936-os írásában, ami szintén a *MEH*-ben látott napvilágot, már a diplomás magyar ifjúság munkaerő piaci helyzetével, mint társadalmi problémával foglalkozott. Írásának közvetlen apropóját Vákár P. Arthur kormányfőtanácsos *Kálváriás diploma* című, 160 oldalas tanulmánya adta. (Rézler írásának ugyanez a címe). A szociológus sokatmondóan idézi a *Kálváriás diplomából* József Ferenc főherceg bevezető sorait: „Amit ez az ifjúság szenvedett és kiállt, az egész évszázadra rá fogja nyomni véres bélyegét”.¹⁸ Főhercegeink nem mindig bizonyultak jó vátasznek, de sajnos, ez a jóslat végzetserűen igaznak bizonyult. Rézler az eredeti *Kálváriás diploma* néhány adatára, következtetésére támaszkodva megállapította, hogy hazánkban „diploma-túltermelés” van. Míg az egyetemek és főiskolák évente 3200 diplomát adtak ki, addig csak 50%-uk számára akadt elhelyezkedési lehetőség, de azok zöme is csak ideiglenes jelleggel. Tendenciáját tekintve mindez azt jelentette, hogy az 1936-ra már 4000 fős állástalan diplomás réteg száma tíz év múlva az ötszörösére (20000 főre) gyarapodhat. Ennek a túlképzésnek

persze számottevő költségei is voltak. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy olyan, az állástalan diplomások számának visszaszorítását célzó intézkedéseket, jogintézményeket, amelyeket ekkortájt külföldön alkalmaztak, Magyarországon nem vezettek be. Ilyen pl. az a rendelkezés, hogy az államtól csak egy címen húzhat valaki fizetést, nyugdíjasok nem alkalmazhatók az államigazgatásban, külföldieket tilos alkalmazni stb.

Írása utolsó részének Rézler sokatmondóan a *Talán mégis van segítség* alcímet adta. Mi-közben újra és újra ostorozta az álláshalmazás jelenségét,¹⁹ Vákár tanulmányából konkrét javaslatokat is felsorolt, amelyek szerinte az állástalan diplomások gondjain enyhíthettek volna. Ezek sorában említi az egyetemi oklevél hasznosításának azt a módját, amikor bizonyos állások betöltését kizárólag egyetemi diplomához kötnék. De ilyennek tekinthető pl. a munkaidő radikális csökkentése is. Sok munkahelyen ugyanis 72 órát kell hetente dolgozni az alkalmazottaknak, míg Rézler ehelyett 40 órás munkahét elrendelését javasolja, amelynek hatására több ezer állástalan diplomás és érettségizett juthatna álláshoz.²⁰

E cikkekből a Rézler tudományos pályájának első szakaszához vezető út képe jól kirajzolódik. Ez pedig a munkásszociográfiák világáé. A szociográfia műfaját tekintve Rézler alternatíva előtt állt. Az egyik lehetőség, egy jellegzetesen 'magyar út' lett volna, abban az értelemben, hogy egyfajta, sajátos „szociografikus szereptudatót”²¹ vezéreltetve azon a mezsgyén próbál meg haladni, amelyet nemcsak korának népi szociográfusai, hanem egyes korábbi és későbbi munkás-szociográfusok is választottak (pl. Szabó Ervin vagy Jordáky Lajos). A másik út a szociográfia eredeti, steinmetzi hagyományához vezetett, amelyben a szociográfus feladata egy adott társadalom/társadalmi jelenség minél részletesebb, alaposabb leírására szorítkozott.²² Rézler voltaképpen ez utóbbit választotta.

Ez az objektivitás-igény követhető nyomon *A magyar nagyipari munkásság kialakulása (1867–1914)* című monográfiájában és munkásszociográfiáiban egyaránt. Ha tudományt művelt, akkor leírni, bemutatni törekedett, nem moralizált és nem ítélt, vagyis nem volt az akkori hazai szociográfiai jelentős részére jellemző küldetésstudata. Maga is hangsúlyozta, hogy „a rideg valóság szenvedélymentes feltárása”-t tekinti feladatának.²³ Ugyanakkor egyetemi éveit után sem fordított háttal kora szociális feszültségekkel terhes világának. Nem menekült tehát – Németh László kifejezésével élve – „dölyfös elefánt-csonttoronyba”, amelyet pl. írásainak témaválasztása is híven tükrözött. Értékrendjét, bátorságát jól mutatja, hogy a második világháború idején részt vett az ellenállási mozgalomban.²⁴

Útkeresés

Az előzőekben vizsgált írásainál szélesebb társadalmi kitekintésű *A magyar néprétegek felemelkedése* című, a *Kárpátmedence* című folyóiratban megjelent, 1942-ből származó tanulmánya. A második világháború történéseinek ismeretében meglepőnek tűnik Rézler híradása, hogy a különböző sajtóorgánumok már ekkor a világháború utáni helyzet elemzésével foglalkoztak. Kiindulópontja az a megállapítás volt, hogy a magyarországi 'tömegek' felemelkedésének soha nem volt olyan kedvező korszaka, mint a gazdasági világválság utáni 1936–39 közötti gazdasági konjunktúra. Ezt a folyamatot akasztotta meg a második világháború kitörése.

Ezt a periódust az ipari munkásságot érintő szociális intézmények bevezetése szempontjából is elemezte. Úgy látta, hogy a különböző „munkásjóléti alkotások” elsősorban

1 tudomány és társadalom

a Gömbös-érában születtek,²⁵ de azok pozitív hatásai csak kevésbé érintették a mezőgazdasági munkásságot. A világháború befejezését követően pedig meglátása szerint jóval erőteljesebb szociálpolitikára lesz majd szükség. Ezt a fordulatot az „irányított ipari és mezőgazdasági termeléspolitikától” várta. Az írása címében szereplő ’felemelkedést’ azonban elsősorban nem a jóléti intézkedésektől, hanem a munkabérek növekedésétől remélte. Véleménye szerint ugyanis Közép-Európa gazdasága csak akkor vehet nagyobb lendületet, ha a tömegek vásárló ereje növekszik. Ez a változás pedig térségünkben elérhető, mire a németországi példát említette.²⁶

Nem a szükséges vásárló erő hiánya volt az egyetlen olyan strukturális hátrány a magyar gazdaságban, amelynek negatív következményei hosszú távon is hatottak. Rézler a magyar gazdaság egyik súlyos fogyatékoságára, a tőkehiányra utalt. Azt „drágán” kellett megfizetni, ami pedig a termelési költségeknek – a nemzetgazdaság szempontjából is – káros alakulásával járt együtt. Ez a tendencia nagyrészt a munkabérek kedvezőtlen alakulására volt hatással és magyarázta egyben azok (relatív) alacsonyágát.

A mezőgazdaság terén a termelés intenzitásának növelése kapott nála prioritást. Ha ezt sikerülne megvalósítani, akkor a hazai mezőgazdasági munkaerő-felesleg számára is lehetne megfelelő munkaalkalmakat biztosítani.²⁷ A termelés intenzifikálását a megművelt terület nagyságától és a művelési ágtól tette függővé. A kis- és középbirtokok esetében a kerti- és olajos növények termesztését és a ’megvalósításhoz’ pedig „gépszövetkezetek” kialakítását preferálta. A nagybirtokokat pedig szerinte teljes mértékben gépesíteni kellene, vagyis ebben az írásában üzemszervezeti modernizálást és nem földreformot javasolt. A termelés intenzitásának további növelését szolgálná az öntözőművek kialakítása, továbbá a műtrágyázás bevezetése. Rézler nem feledkezett meg a mezőgazdasági feldolgozóipar és a szállítás fontosságáról sem.²⁸ A fenti változtatások azonban mit sem érnek, ha nem sikerül piacot találni a mezőgazdasági termények számára. Rézler azt javasolja, hogy a közép-európai „körzetre” kellene fókuszálni. E két gazdasági ágazattól eltérő intenzitású gazdasági növekedést várt a második világháborút követően. Az iparban mérsékeltebb, míg az agrárium területén gyorsabb ütemű fejlődést remélt. Ehhez azonban a közép-európai térségben hatékony, és az egyes országoknak egymás érdekeit kölcsönösen figyelembe vevő gazdaságpolitikára lenne szükség.²⁹

A második világháborút követően, 1945-ben jelent meg *A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában* című tanulmánya. A címben szereplő életforma fogalmának sajátos értelmezést ad, amikor azon „vezetőelvek összességét” érti rajtuk, amelyek mind a társadalom, mind az állam működése szempontjából zsinórmércéül szolgálnak, és amelyeket egyben meg is valósítanak.³⁰ Ebben a tanulmányában olyan történelmi áttekintésre vállalkozott, amely az életforma megváltozására és a világháborút követő lehetséges alternatívákra fókuszál.

Láthattuk, hogy a generációváltással foglalkozó 1933-as tanulmányában már „a liberális elveitől elvakított öregek”-ről szólt. Ilyenformán talán az sem lehet meglepő, ha eme változás egyik legfontosabb állomásának a liberális-demokrata életforma lehanyaglását tekintette. Ez a folyamat szerinte a két világháború közötti periódusban vette kezdetét, mivel 1914 előtt Európa minden államában – Oroszország kivételével – a liberális és a demokrata elvek érvényesültek. Az első világháborút követően a „nagyobb európai államokban” a társadalmi fejlődés egyik nagyhorderejű következménye az volt, hogy a „munkásság” a politikai hatalmat is megszerezte. E történelmi folyamat bemutatása során

Rézler a politikai hatalom megszerzésének kétféle útját (békés, parlamentáris eszközökkel történő hatalomátvétel vagy a politikai hatalom erőszakos megragadása) említi.

Mint annyian mások a világháború után, külön foglalkozik a *fasizmus* jelenségkörével. Úgy látja, hogy a fasizmus a munkásság politikai előretörésének és hatalomra kerülésének a megakadályozását célozta. Az „uralkodó osztályok” 1920 és 1944 között az alábbi válaszúthoz érkeztek: vagy fenntartják a „liberális-demokrata életformát”, és akkor lehetőséget nyújtanak a munkásság számára a politikai hatalom békés eszközökkel történő megszerzésére, vagy pedig oly módon változtatják meg ezt az életformát, hogy „az többé ne nyújtson lehetőséget a munkásságnak politikai hadállásainak zavartalan kiépítésére”.³¹ Mindkét útra talál történelmi példákat, sőt megemlíti az európai államok harmadik csoportját is, amelyek valamely fasiszta állam mellett vagy annak vonzásában helyezkedtek el, és amelyek így „nem voltak képesek a fasiszta mozgalmak hatása alól kivonni magukat, különösen, midőn egyik vagy másik fasiszta nagyhatalom megszállása alá kerültek”.³² Ilyenek voltak a „túlnyomóan közép- és délkelet-európai kisállamok”, köztük Magyarország. Érdeemes megjegyezni, hogy Rézler ugyan terminológiailag megkülönböztette egymástól a német nemzetiszocializmust és az olasz fasizmust, de pl. mindkét politikai rendszer közös vonásának tartotta a korábban kritikai élel nem említett, „nagy reklámmal beharangozott 'szociálpolitikát’”.³³ Láthatjuk, hogy az ismert történelmi változások Rézler korábbi álláspontjában, ide értve az 1942-ből származót is, jelentős módosulásokat eredményeztek. Ha ezeket a változásokat az ideológiai/politikai orientáció szempontjából próbáljuk értelmezni, úgy – a publicisztikai zsargon egyik kedvenc kifejezésével élve – azt is mondhatjuk, hogy Rézler 'balra tolódott'. Erre utal több tanulmánybeli megállapítása is, amelyek közül az „orosz proletariátus” 'osztályellenségének' likvidálására vonatkozó álláspontjára hivatkoznak.³⁴

Rézler ebben az írásában nemcsak a közelmúlt elemzésével, hanem az életforma lehetséges jövőbeli alakulásával is foglalkozott. Prognózisában a „szocialista életforma győzelme” szerepelt, de ez nem jelentette az addig uralkodó életforma gyors és radikális megváltozását. Úgy gondolta ugyanis, hogy a munkásság be fogja építeni az új életformába a liberális-demokrata életformát reprezentáló, a középosztály részét képező értelmiséget.³⁵ Ezzel a problémával szorosan összefügg, a közeljövő lehetséges (politikai) irányát firtató kérdése, hogy ti. a munkásság hatalomátvételét követően mi fog történni a „mai uralkodó osztályokkal”? Rézler alapvetően kétféle, de nem azonos valószínűségű scenárióval számolt. Az egyik szerint lényegében az történik, ami 1917-ben Oroszországban is végbement a bolsevik hatalomátvétel után, vagyis a „polgári osztályok” megsemmisítése. Jóval valószínűbbnek tartja azonban a másik lehetőséget, amikor a „munkásosztály fog a kisebbségben maradt polgársággal egyességet kötni”, és így olyan új életforma jön majd létre, amelyben „minden társadalmi tényező megtalálja a maga szerepét és feladatát, végeredményben pedig a lehetőséget az európai kultúra továbbfejlesztésére”.³⁶ E jövőbeli folyamat eredményeként pedig egyfajta „társadalmi szintézis” jön létre.

Rézler prognózisa – jól tudjuk – nem bizonyult helytállóknak, hiszen nem a második, hanem az első forgatókönyv szerint pörögtek tovább az események. Ennek dacára úgy véljük, fontos kordokumentumnak tekinthető, mivel felfogásában a népfront-politika kontinuitásának igénye fogalmazódik meg, annak a politikai törekvésnek az igenlése, amelyben – többek között – maga Bibó is bizakodott.

1948-ban Rézlernek személyesen kellett megtapasztalnia, hogy nem ez a 'népfront-politika' érvényesült, hiszen az ÁVH letartóztatása elől kellett Nyugatra menekülnie. Az

1 tudomány és társadalom

USA-ban telepedett le és 'pályakorrekcióra' kényszerült, amely személyes kvalitásainak köszönhetően remekül sikerült, hiszen az arbitrázás kiváló elméleti és gyakorlati szakértőjévé vált második otthonában.

A Trianon-trauma

A két világháború közötti Magyarország egyik alapvető fontosságú korkérdése a szociális probléma volt. De bármennyire súlyosnak bizonyult is, nem tehetette zárójelbe Trianon tragédiáját. Még olyan gondolkodók is, mint pl. Bibó István, aki a revíziós politikát és magát az ellenforradalmi rendszer politikáját is ostorozta, mélyen átélte a történelmi Magyarország földarabolásának traumáját.³⁷ Trianon traumája Rézler számára is megrázó élmény volt.³⁸ Akárcsak Bibó, ő is a miértekre kereste a választ, *Kiegyezés és trianon. Szempontok a legújabbkori magyar történelem revíziójához* című, az *Új Magyar Útban* megjelent írásában. Ebben a cikkében egyenesen a magyar emigráció feladatává tette ennek a revízióknak az elvégzését. Ez a történetírás szerinte elsősorban Szekfű Gyula fel fogása miatt szorult felülvizsgálatra.³⁹ Szekfű ugyanis a *Három nemzedékben* az 1848 és 1898 között eltelt hetven évet a „dekadencia szomorú korszaká”-nak nevezte, amely hanyatlásnak szerinte a „nyugattól átvett liberális életforma” volt az oka. Ilyenformán Szekfű nem is tette fel azt az alapvető kérdést, amelyet Rézler a következőképpen fogalmazott meg. „Trianonnal kapcsolatban mutatkozik a magyar történelemnek talán a legnagyobb ellentmondása (...) Kínzóan és az első pillanatban szinte érthetetlenül merül fel a kérdés: miként volt lehetséges, hogy az a Magyarország, amely 1526-tól szabadsága védelmében annyit küzdött a Habsburg-birodalom ellen, 1918–1920-ban felelőssé tétetett ennek a birodalomnak évszázados bűneiért, népeket elnyomó politikájáért? Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi és Kossuth szabadságharcai után hogyan juthattunk abba a helyzetbe, hogy szinte egyedül kelljen elviselnünk a büntetést, melyet a Habsburg-monarchiára osztottak ki?”⁴⁰

Rézler persze nemcsak kritizálta ennek a hetven évnek a történelmi értékelését, hanem helyébe a következő narratívát állította. A trianoni béketárgyalások idején nekünk szegezett két vádpont közül egyik sem állta meg a helyét. Az első szerint Magyarország, a Monarchia egyik alkotó tényezőjeként, felelős volt a világháború kirobbantásáért. Ez a vádpont szerint azért nem volt helytálló, mert Magyarország csak *de jure* volt a Monarchia egyenrangú tényezője, *de facto* azonban nem, mivel sem a külügyi, sem a hadügyi kérdésekre nem volt komolyabb befolyása.⁴¹ A másik vád szerint Magyarország elnyomta a nemzetiségeket, éppúgy, ahogy saját népét is kirekesztette a „demokratikus szabadságjogokból”. Ebből Rézler annyit fogadott el, hogy a kiegyezés utáni Magyarországon kevésbé érvényesültek az alapvető politikai jogok, mint „a nyugati liberális demokrata” országokban. Az ország szuverenitásával és az alapvető politikai jogok érvényesülésével kapcsolatos hiányosságokért egyaránt a kiegyezést tette felelőssé – mégpedig éppen Szekfű érveire támaszkodva. Mivel a kiegyezéssel szemben a „tömegek hangulata ellentétes volt”, ezért a magyar kormányok állandó kényszerhelyzetben voltak: fenn kellett tartani a kiegyezést a nemzet többségének ellenében is „minden kínáló eszköznek a felhasználásával”.⁴² A fentiek ismeretében nem lehet meglepő Rézler konklúziója. A trianoni katasztrófa okozója nem az 1848 utáni nemzedékek liberális elveinek volt a következménye, hanem éppen ellenkezőleg: „elmaradtunk a liberális demokrata fejlődés

útján, (...) mert a kiegyezés megakadályozott abban.”⁴³ Ezeket a sorokat olvasva megállapíthatjuk, hogy Rézler ekkor már a liberális-demokrata életformát ajánlja. Tanulságként pedig – többek között – azt fogalmazza meg, hogy Magyarország a „mindenkor uralkodó nyugati világnézetet”, a hazai sajátosságokat szem előtt tartva, „idejében és minél teljesebb mértékben fogadja el és valósítsa meg”, ami a magyarság létérdeke.⁴⁴

Több kérdés is felvetődhet bennünk a fenti cikk kapcsán. Tudjuk, hogy jó ideje a Rézlerétől eltérő álláspontok strukturálják a kiegyezéssel kapcsolatos történeti kutatásokat. Nagyjából az 1960-as évek közepétől, a céhes „reprofesszionizálódás” keretében⁴⁵ alakultak ki a kiegyezéssel kapcsolatos, konszenzuálisnak tekinthető álláspontok is, míg az 1867-tel összefüggő, a Rézleréhez, Bibóéhoz hasonló 'kurucos' fenntartások marginalizálódtak. Ugyanakkor azt is tudhatjuk, hogy a tudományos közösség minden érintettjét megszólító vitákra a második világháborút követően hosszú ideig nem kerülhetett sor. Ez legkevésbé az ekkor félreállítottaknak, esetleg emigrációba kényszerítetteknek – mint amilyen pl. Rézler Gyula volt – róható fel, akik az ilyen vitáknak nemcsak résztvevői, hanem egyenesen kovászai lehettek volna. Ezen már nem tudunk segíteni. Amit viszont megtehetünk és kötelességünk is megtenni: műveik kiadásával, tudományos munkásságuk feldolgozásával és közvetítésével hozzájárulni ahhoz, hogy a viták elmaradása miatt nem hasznosult elméleti igényesség és kreatív gondolkodás, ha megkétszerezve is, de közös kultúrkinccsünké váljon.

Jegyzetek

¹ Saád József: *Magyar szociológiatörténet: minek a története ? = Replika* 1996. 23–24. szám, 161. o.

² Némedi Dénes: *Minek a történet ? = Replika* 1996. 23–24. szám, 178. o.

³ Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944. Válogatta: Tóth Pál Péter. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005; *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Szerkesztette: Tóth Pál Péter. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011 (ez utóbbi a továbbiakban: *Válogatás*).

⁴ Erre 2011. május 27-én került sor az MTA IX. Osztálya és a Rézler Gyula Alapítvány által közösen rendezett emlékülés keretében. Jelen írásom az ott elhangzott prezentáció bővített, szerkesztett és jegyzetekkel ellátott változata.

⁵ Rézler életútjára vonatkozóan lásd: Tóth Pál Péter: *A szociológus Rézler Gyula*. In: *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944, i.m. 9–22. o.*; Lengyel György: *Beszélgetés Rézler Gyulával*. In: *Válogatás*, 219–227. o.; Tóth Pál Péter: *Rézler Gyula*. In: *Válogatás*, 228–232. o. A 20. század második felében a társadalomtudományok területén igen kevés miskolci, illetve borsodi kötődésű akadémikust találunk, a Zempléni Múzsza olvasói számára ez is indokolja megemlékezésünk közzétételét. Vö.: Király Péter: *A Magyar Tudományos Akadémiának a borsodi, abaúji, zempléni, gömöri és tornai régióhoz kötődő tagjai*. In: *Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról*. Szerkesztette: Dobrossy István. Miskolc, 1997. 181–207. o.

⁶ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.

1 tudomány és társadalom

⁷ Válogatás, 89; 12. o.

⁸ Rézler ekkor zárták ki az Eötvös Kollégiumból, mert kapcsolatban állt Schöpflin Gyulával, akit több hónapi fogházbüntetésre is ítélték. Vö.: Lengyel, i. m. 219. o.

⁹ Válogatás, 12. o.

¹⁰ Ua. 13. o.

¹¹ Ua. 14. o.

¹² Uo.

¹³ Uo. Rézler vélhetően a német egyetemi ifjúság jól kiépített intézményhálózatára (pl. egyetemi klubok, hétfélig turistaházak) utalt, amelyről elismerőleg szólt egy másik, szintén 1933-as cikkében, vö.: Válogatás, 16. o.

¹⁴ Válogatás, 15. o.

¹⁵ Ua. 20. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Válogatás, 29. o.

¹⁹ A MEFHOSZ 1929-ben plakáttal bélyegezte meg azt a házat, „ahol álláshalmozó lakott”. Vö.: Válogatás, 30. o.

²⁰ Uo.

²¹ Némédi Dénes: A népi szociográfia 1930–1938. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 124–136. o.

²² Rudolf Steinmetz: A szociográfia a szellemtudományok sorában = Szociológia, 1977. 2. szám, 240. o.

²³ Idézi: Tóth Pál Péter: Bevezetés. In: Válogatás, 8. o.

²⁴ Lengyel, i. m. 220. o.

²⁵ Válogatás, 65. o.

²⁶ Ua. 66. o.

²⁷ Rézler Heller András agrárpolitikus számításaira támaszkodott, aki szerint 1.500.000 ember munkáját 1.000.000 ember is elvégezhetné. Vö.: Válogatás, 67. o.

²⁸ Uo.

²⁹ Ua. 68. o.

³⁰ Ua. 88. o.

³¹ Ua. 96. o.

³² Ua. 97. o.

³³ Uo.

³⁴ „A cári ország vezető osztályai teljességgel megakadályozták a munkásosztály társadalmi felemelkedését, minden rendelkezésre álló hatalmi eszközzel a teljes jogtalanság állapotába akarták visszatartani. Az orosz proletariátusnak tehát nem lehetett más választása, midőn megszerezte forradalom útján a hatalmat, mint hogy megsemmisítse korábbi ellenségeit”: Válogatás, 99. o.

³⁵ Uo.

³⁶ Ua. 100. o. Hasonló kérdések foglalkoztatták ekkortájt Bibó Istvánt is, vö.: Bibó István: A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak. In: Bibó István: Különbőség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest, 1990. 429–434. o.

³⁷ Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 1989. 17. o.; Kupa László: Küzdelem a fantommal

?! Bibó István Trianonról. In: *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Szerkesztette: Kupa László. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 71–81. o.

³⁸ Tóth Pál Péter: *Bevezetés*, i. m. 6. o.

³⁹ Szekfű 'történetpolitikái' megközelítéséről és annak kritikájáról lásd: Kupa László: *Történettudomány és/vagy történetpolitika. (Széjjegyzetek egy majdnem elfelejtett Szekfű-tanulmány margójára)*. In: Szekfű Gyula. *A magyar bortermelő lelki alkata*. Szerkesztette: Kupa László. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2002. 99–101. o.

⁴⁰ Válogatás, 135–136. o.

⁴¹ Hasonló gondolatokat olvashatunk Bibónál is. Erre vonatkozóan lásd: Bibó István: *Eltorzult magyar alkát, zsákutcás magyar történelem*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 2. kötet. 1945–1949. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1986. 569–619., 582–590. o.

⁴² Válogatás, 142. o.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Romsics Ignác: *Szovjetizált múltkutatás. A magyar történelem gleischtolása 1945–1949 = Rubicon*, 2011. 5. szám, 81–82. o.

Perrott Csaba Vilmos: *Csendélet*